

(od 2. vydání 1909) přičleň-
und Mythos; W. S.
der Dich-

... všechno
... díla víc než dost
... na tom daleko hůř
... nos ještě převést v básně

... a Suna a Epikteta Kolář zacházel nepietně,
... textu, měnil jej, nahrazoval svým, souhlasil i ne-
... z tohoto napětí vytvořil vlastní dílo. Nad textem
... ecných zvěrstvích Kolář mlčí. Mění pouze jeho strukturu,
... a výpověď ve verše. V *Novém Epiktetovi* o básni napsal:

*Nejkrásnější na básni je to
že v ní může mluvit samostatně každý verš
A nejkrásnější na verších je to
že dohromady tvoří básně*

Toto vědomí leží v základech Kolářova rozhodnutí přepsat autentické
výpovědi do veršů.

[Vladimír Karfík]

OLBRACHTŮV »VÍDEŇSKÝ« ROMÁN:

ŽALÁŘ NEJTEMNĚJŠÍ

JE TO ZVLÁŠTNÍ, S JAKOU REZISTENCÍ UŽ PŮL
století vzdoruje česká literární historie, vůči Šaldovým soudům vždy
přepozorná, Šaldovu výroku (z r. 1930), že máme »v Ivanu Olbrachtovi
v Žaláři nejtemnějším psychoanalytika před úředním ustavením psycho-
analýzy v literatuře«. ¹ Šalda tím měl na mysli samozřejmě českou
literaturu: jemu samému vysvitl patrně průkopnický význam Olbrachtova
románového debutu (z r. 1916) až na pozadí mocného zájmu o hlubinnou
psychologii, jimž domácí písemnictví koncem dvacátých let infikovala
avantgarda ubírající se k surrealismu (v třicátých a čtyřicátých letech
manipuloval český psychologický román poučkami hlubinné psycholo-
gie docela běžně). Zmíněnou rezistencí vůči Šaldovu postřehu jako by
však částečně ospravedlňovala nevidomost toho, kdo českou literární
veřejnost seznamoval s existencí, postuláty i literárním uplatněním
psychoanalýzy už od r. 1907, ² tj. O. Fischera (mimochodem Olbrachtova
generačního druhá): pokud Fischer v přehledných studiích ³ uváděl
příklady beletristu ovlivněných Freudovou školou, nikdy nejmenoval
Olbrachta, ač pátral po tomto vlivu právě ve »vídeňské beletrii«; a pokud
psal (1929) speciálně o Žaláři nejtemnějším (dále jen ŽN), ⁴ nezminil se
o vlivu hlubinné psychologie ani slovem, pouze v závěrečné scéně
Olbrachtova románu vystopoval vliv »sužujícího motivu dvojníkov-
ského« v ruském podání, tedy vliv Dostojevského. ⁵ Dostojevskij figuruje
v interpretacích ŽN dodnes, ⁶ dodnes je také bagatelizována převratně
nová orientace tohoto románu a s tím i jeho vývojový význam. ⁷

Koncem dvacátých let se i Olbracht rozepsal o svém vztahu
k psychoanalýze, resp. o psychoanalytickém východisku ŽN, avšak
v projevech velice omezené nebo vůbec žádné publicity. V soukromém
dopise jednomu jugoslávskému adresátovi polemicky napsal: »Váš dopis
je mi dukazem, jak se moudří lidé někdy mýlívali, jdou-li na něco příliš

učeně a hledají analogie v Korolenkovi, Dostojevském i Tolstém. Účelem Žaláře není ani vyličení poezie slepectví, ani strhování nimbu lásky, ani satira na opěvatele milostných a manželských pletek, ani vytýčení věci hodnějších zájmu mužova, a je-li z toho něco v knížce, není to hlavní. (...) Věc s komisařem Machem je jasná jako den: pan komisař cítí, že jeho manželství je omyl, pouta lásky že nejsou pro něho, že se v té růžové voňavce utopí. Touží po záchraně, to jest po zbavení se Jarmily. Ale je příliš zbabělý, aby se k tomu přiznal sobě i jí. Je příliš honetní, korektní, příliš dobře vychovaný a příliš spravedlivý, aby se nějaké podlosti dovedl dopustit vědomě. Nu, tak se jí dopustí nevědomky. Jeho divoká touha po svobodě mu prostě vytvoří situaci, která se mu velmi dobře hodí, situaci veskrze prolhanou, které však jeho mozek věří (jeho sny nikoli) a která ho nakonec dovede tam, kam chtěl.«⁸ V přednášce o vlastní tvorbě řekl pak Olbracht o psychoanalytické škole zásadně: »Dnes, po velkých studiích psychoanalytických, nikdo nepochybuje o tom, že umělecké tvoření jest v nejužším spojení s pohlavním životem. Psychoanalytická škola Freudova dokonce dříve tvrdila, že sexualita jest jediným motivem uměleckého tvoření a z ní že se dá vyvodit vše ostatní. Za většinou všech knih stojí nějaký milostný zážitek, nějaká touha, nějaká bolest, někdy za ní stojí zcela určitá žena, která, i když nepíše knihu celou, určuje mnoho z jejího slohu, z její nálady, emotivnosti, jasnosti či zmatenosti. Přiznávám se, že je tomu tak ve většině mých knih. Přitom ovšem v knize o lásce nemusí být ani slova. Cítím velmi jasně, že má první kniha O zlých samotářích byla psána zcela určitou ženou, ač v ní není o lásce a milování ani slova. Ta strašlivá touha Frickova po bratru a to jeho chátrání je moje touha a moje chandra. A smutek a zuřivost Rasíka a psa, to je můj smutek a moje zběsilost pro to, že milovanou má někdo jiný. To jsou tedy ony nejintimnější intimity, o jejichž podrobnostech autor nechce a nemůže mluvit jako žádný jiný člověk, ač by bylo velmi zajímavo u každého jednotlivého spisovatele podívat se na jeho tvoření právě z této stránky. Jmenoval jsem vám tuto svoji první mladou knížku proto, že u ní jest toto přehodnocování sexuální v slovesnost nejpřímočařejší a nejprůhlednější. Jinde je to komplikovanější.

Ale vídeňská psychoanalytická škola neměla úplnou pravdu a Freud sám odvolal svou původní tezi o sexualitě jako jediném motivu tvoření. Jest ještě jeden motiv lidského konání, stejně silný jako láska,

kteřá v podstatě není jiným než pudem k zachování lidského pokolení. A tímto druhým motivem jest pud po sebezachování, tj. pud po zachování živočišného individua. V nejjednodušším stadiu je to touha po ukojení potřeby jídla a pití. Na vyšším stupni pak boj, organizace, otázky hospodářské, zápasy národnostní a třídní. Ani útěk (ať třeba jen literární útěk ze skutečnosti) není nic jiného, a také pokoru, náboženskost, to jest touhu po sebezachování alespoň na onom světě, můžeme převést na tento základní pud všeho živého. A také klid, idyla, rozkošnictví, toť jen druhá strana medaile, znamenající nasycenost a bezpečí, tj. zbytečnost starati se o sebezachování, které za mne již obstaral nebo ještě obstarává někdo jiný. To vše se musí jevit také v literatuře. Mně z mnohotvárných forem, v nichž se pud sebezachování jeví, je nejbližší boj. Najdete jej ve všech mých knihách. A třeba by to byl jen boj se sebou samým.«⁹ Podobně se Olbracht také vyslovil v jednom tehdejší interview: »A co se týká té otázky po inspiračních zdrojích: boj, příroda, žena.«¹⁰ Náš příspěvek dovozuje zásadní podíl existence psychoanalytické školy na genezi a struktuře ŽN, sám však metodami psychoanalytické kritiky nepracuje; taková psychoanalytická analýza ŽN dosud chybí, ač je zakódováním psychoanalytického stanoviska do Olbrachtova textu oprávněna dvojnásob.

ŽN je »vídeňský« nikoli svou scénérií - odehrává se na českém venkově a v Praze -, ale už podmínkami svého vzniku. Olbracht žil v hlavním městě monarchie od ledna 1909 do října 1916, a to jako redaktor českých sociálně demokratických Dělnických listů; mezi četnými českými autory byl tu považován za »nejzralejšího spisovatele mladé české Vídně«.¹¹ Olbracht napsal ŽN ve Vídni pravděpodobně v roce 1914, resp. 1915¹² a žil ještě ve Vídni, když román s vročením 1916 koncem roku 1915¹³ v Praze vyšel. Je skutečností, že právě v době Olbrachtova vídeňského pobytu došlo v dějinách psychoanalýzy - jejíž Mekkou se Vídeň jako Freudovo působiště přirozeně stala - ke kvalitativnímu zlomu. Ze záležitosti osamocené badatele se stala mezinárodní školou s rozvětvenou organizační strukturou a rozsáhlou ediční činností. Ze speciální léčebné metody se proměnila v revoluční vizi lidské osobnosti, která svým vlivem zasáhla jak celou oblast humanitních věd, tak krásnou literaturu. Z jednolitého hnutí se (hlavně secesí Adlerovou a Jungovou) rozštěpila do několika směrů.¹⁴ Freud v těch letech vydával nová a vždy revidovaná vydání své Traumdeutung (1914⁴), k níž O. Rank

(od 2. vydání 1909) přičleňoval své studie Traum und Dichtung a Traum und Mythos; W. Stekel vydal srovnávací materiálovou studii Die Träume der Dichter (1912), sám Freud publikoval (1910) svou proslulou studii Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci atd. Psychoanalýza se stala populární, ovšem nejen rozmachem své aktivity, nýbrž i silou odporu, který vzbuzovala: »(Freud) hatte sich der Universität und ihren akademischen Vorsichtigkeiten entfremdet durch die unerschütterliche Art, mit der er sich vorwagte in bisher unbetretene und ängstlich gemiedene Zonen der irdisch-unterirdischen Triebwelt, also gerade jene Sphäre, über die jene Zeit das ‚Tabu‘ feierlich ausgesprochen. Unbewusst spürte die optimistisch-liberale Welt, dass dieser unkompromisslerische Geist ihre These von der allmählichen Unterdrückung der Triebe durch die ‚Vernunft‘ und den ‚Fortschritt‘ mit seiner Tiefenpsychologie unerbittlich unterhöhlte, dass er ihrer Methodik der Ignorierung des Unbequemen gefährlich war durch seine mitleidslose Technik der Entschleierung. Es war aber nicht die Universität allein, nicht nur der Klüngel der altmodischen Nervenärzte, die sich gemeinsam wehrten gegen diesen unbequemen ‚Aussenseiter‘ - es war die ganze Welt, die ganze alte Welt, die alte Denkart, die moralische ‚Konvention‘, es war die ganze Epoche, die in ihm den Entschleierer fürchtete. Langsam bildete sich ein ärztlicher Boykott gegen ihn, er verlor seine Praxis, und da wissenschaftlich seine Thesen und selbst die kühnsten seiner Problemstellungen nicht zu widerlegen waren, versuchte man seine Theorien vom Traum nach wienerischer Art zu erledigen, indem man sie ironisierte oder banalisierte zum scherzhaften Gesellschaftsspiel« (St. Zweig).¹⁵ Provokující tažení psychoanalýzy nebylo možno nezaregistrovat.

Metaforický titul knihy dal autor objasnit jejímu protagonistovi, komisaři civilní správy Machovi: »žalářem nejtemnějším« je podle něho slepota, žárlivost a láska, to trojí dohromady, ale zároveň v odstupňované hierarchii: vnější slepota je mu nakonec tmou ještě nejsnesitelnější, niternou nevidomostí a tudíž nevěděním a tudíž nejistotou daleko horší je žárlivost a v míře maximální pak sám zdroj žárlivosti, láska. Mach¹⁶ je jedním z Olbrachtových ideologů lásky, ŽN následuje model řady raných Olbrachtových povídek (Dvě kapitoly románu, Hra na pohádku, Láska, svým způsobem též sem patří Žak)¹⁷ inscenovaných jako střet dvou mužů, stoupenců protichůdných koncepcí lásky, o ženu, jež - jsouc přírodou - stojí vně těchto ideologií. (Ideologickým antipodem komisaře

Macha, uplatňujícím se pouze v rovině diskuse o lásce, je v ŽN student Král.) Mach od začátku žije svůj vztah k ženě (k ženě, která ho bezbřezě miluje a obdivuje) jako inferno nedůvěry, nedůvěra z nejistoty je daností jeho lásky.¹⁸ Vyžaduje egocentricky, aby byl své ženě celým světem, k tomu by ji však potřeboval odizolovat od celého světa »venku«. Každá »infiltrace« světa lidí do jeho hájemství znamená totiž pro jeho vlastnické nároky potenciální ohrožení; a ohrožení přináší strach.¹⁹ Počiná si jako samec, který si vyznačoval revír, ale který je permanentně ohrožen prostou existencí jiných sameců. K takto nepřátelskému světu se - v jeho očích - navíc přidává i žena sama: devaluje jeho kýžené postavení absolutního vladaře tím, že ho na sobě činí sexuálně závislým.²⁰ Komisař kompenzuje svůj strach žárliveckým deptáním milostného objektu; podlamuje lásku nedůvěrou, nenahlédá, že láska váže a zavazuje, nestojí o to, aby se láska ověřovala a stvrzovala právě tím, že »prochází« světem. Je-li s ženou mužem tmy, tj. nejistoty, je naproti tomu bez ženy mužem jasu, tj. rozmyslného účelu a naplňovaného poslání.²¹ Od gymnaziálních let je mu idolem císař Dioklecián jako »muž velké vůle a provedeného životního plánu«,²² úředník muže ztotožňuje s povinností přispívat k dokonalému chodu okolojsoucího světa. V této sféře může věci poznat a ovládnout, což je »tam«, ve sféře lásky, vyloučeno. Stálé (a při slepotě fakticky rostoucí) ohrožení v jedné sféře nedovoluje mu soustředit se na druhou sféru, niterný konflikt mezi neuskutečnitelným sebeuplatněním v lásce a uskutečnitelným sebeuplatněním v práci je psychicky stále náročnější a vyčerpává Macha natolik, že se rozhodne toto dilema zrušit likvidací »temné« sféry ve prospěch oné, v níž »ví« a je proto s to problémy zvládat. Tento konflikt možno interpretovat jako srážku sexuálního pudu s pudem sebezáchovným: Mach nedokáže zároveň ukojit potřebu lásky a potřebu vnitřní svobody. Aby se zachránil při životě - takto sám sobě vysvětluje svou situaci -, musí obětovat jednu z nejpodstatnějších složek života. Staví se vlastně do role dobrovolného kastráta, jehož všechna libidinózní energie může pak být a také je převáděna (sublimuje) do jeho čínorodého organizování okolojsoucího světa.²³ Skrze toto potlačení přiznává se ovšem sféře sexuality prioritou. A přiznání této priority odkazuje na učení Freudovo.

V souhlase s tímto ovlivněním - a ve srovnání s předchozí Olbrachtovou beletristikou bezprecedenčně - patří v ŽN zvláštní místo i význam nočnímu snu, dennímu snu a paranoidní halucinaci, a to jak

každému jevu zvlášť, tak jejich uvedenému seskupení dohromady. Hned do I. kapitoly - avšak s významem celorománovým - je vkomponován noční sen Machův, podaný tu - jakoby s vydatným přispěním tzv. druhotného zpracování - v podobě ucelené historky. Tímto snem - v němž komisař Mach nezabrání cizímu omylu, protože mu omyl přináší osobní prospěch a dovoluje mu překlenout se přes osobní nesnáze - ukáží se ilustrativně jeho vytěsňené přání vyřešit kritickou situaci svého intimního života (zapomněl doma peněženku, ale potřebuje peníze), avšak na cizí účet (od pikolíka na nádražním perónu neoprávněně přijímá peníze omylem vrácené), aniž sám vyvinul nějakou iniciativu (pouze se nebrání vzít cizí peníze, sám podvod neorganizuje) a aniž bylo znevaženo jeho dobré jméno, jméno člověka vždy honetního a korektního (protože získal peníze na tramvajový lístek a nemusí jít pěšky, může se včas dostavit na nadřízený úřad a neztratit tak pověst dochvilného, tj. sto-percentně spolehlivého úředníka). V ŽN je tento sen v kauzálním vztahu k stávající životní realitě snícího a snící sám se stává racionálním, byt bagatelizujícím interpretem vlastního snu jako projevu svého »podvědomého nitra«. ²⁴ Takto je postaven fanatismus pravdy komisařem proklamovaný do ironické perspektivy: tento fanatismus odhaluje sice v Jarmilině jednání řadu drobných »ženských« lží (jimiž Jarmila chce paradoxně svého muže chránit), sám se však děje ve jménu jedné velké, generální nepravdy. Zmíněný noční sen je v textu ještě jednou zopakován (resumován) na závěr Machova denního snu. V něm si Mach svou při s Jarmilou přehrává ²⁵ ve vysněné soudní scéně s imaginárním soudcem, který ho obviňuje ze sobectví a podlosti a který přitom má do svého obličejce vsazeny Jarmiliny oči. Spolu s tímto zhuštěním (ze dvou obličejů je složen jeden) dochází k přesunu se symbolickou platností: ženiny oči pozbývají své obvyklé něhy a nabývají »tygřího žáru, jako by byly vsazeny do dravčí hlavy« ²⁶ - ve Freudově snové symbolice znamenají divoká zvířata zlé pudy a vášně. Tento denní sen je po způsobu denních snů asociální, je opět hnán komisařovým přáním být ve svém jednání ospravedlněn. Toto přání však naráží na odpor: Mach se sice ještě vzpěčuje přijmout obžalobu, z jeho závěrečného obranného gesta se však už původní sebejistota vytrácí. ²⁷ Je-li noční sen stylizován jako jednoduše rozvíjená historka, je komisařův denní sen stylizován jako kompozičně náročnější, propracovanější výjev (scéna), což odpovídá silnějšímu uplatnění druhotného zpracování, které tlačí denní sen smě-

rem k zliterárnělému fantasmatu. ²⁸ Veskrze povídkový ráz má pak v ŽN kapitola Příběh tetičky Emy, jehož děj sice probíhá vně Machova vědomí, který je však přesto začleněn do řady noční sen - denní sen - paranoidní halucinace, a to nejen způsobem stylizace (tj. rázem vsuvky do románového celku), ale hlavně tím, že je vyprávěn jako analogie k »příběhu« komisaře Macha a zatížen tak významem pomocné interpretace. I u komisařovy »tetičky Emy« láme absurdní náhoda (toto dědictví naturalistické školy) dosavadní směřování života (okolnost, že konkrétní podoba této náhody spadá do sexuální sféry, začlenění do zmíněné řady jen podporuje; je také výmluvné, že prostřednictvím Emina příběhu se komisař Mach vrací do sféry infantilních zážitků). Ze strachu před možným obviněním, že není bezúhonná - přičemž pravidla této bezúhonnosti jsou určována mravními normami její třídy -, vyvozuje Ema z »předčasně« deflorace, způsobené při skoku na koně, extrémní důsledky. Dobrovolně se zřiká milostného života a uzavírá se do kruhu nejbližších příbuzných, ale stahuje se i z něho poté, co je dotčena ve svých absolutních nárocích na svou »poslední lásku«, ²⁹ na synovcovu láskyplnou sympatii. Je to totéž »buď - anebo« jako u komisaře Macha: buď nedotknutelná priorita, anebo raději likvidace vztahu na partnerův účet. Demonstrativní izolace je dvojznačná: asketická i pyšná. Ema jí flagelantsky trestá sebe samu za to, že se egocentricky přecenila v hodnocení vlastního já, ale zároveň jí trestá své nejbližší (a milující) okolí za to, že hodnotu jejího já znevažilo, resp. že jí ve vysokém sebehodnocení neutvrdilo. (Proto se také shodují výtky adresované Machovi imaginárním soudcem a výtky adresované Emě její sestrou, tj. komisařovou matkou.) Volbou pyšného trestu za vlastní pýchu zůstává však Ema vně lásky a kompenzuje pak její nepřítomnost dobrovolnou prospěšnou činností. I toto stanovisko, že altruistní a erotická láska se dilematicky vylučují - anebo naopak, že práce »pro celek« a zachování »vnitřní svobody« si navzájem nepřekáží -, vlastně opakuje (a vysvětluje) postoj Machův.

ŽN jakožto monografický román probíhá v interakci dvou rovin. Jedna informuje o Machově vědomí, o jeho vědomé činnosti. Druhá je korektivem první, neboť je sestavena z projevů Machova - řečeno kdysi populárním termínem, i Olbrachtem užívaným - podvědomí čili z projevů Machovy psychiky při oslabené vnitřní cenzuře. Takto zde funguje noční i denní sen, takto funguje i třetí článek v řadě: para-

noidní halucinace, z níž Olbracht udělal velkou závěrečnou scénu a již obdařil sugestivností úměrnou reálnému obsahu tohoto motivu.³⁰ Text začíná Machovu žárlivost postupně klasifikovat jako nemoc a nadhazuje absenci »lékaře nervových chorob«.³¹ Tyto glosy souvisejí s proměnou protagonistova hodnocení vlastní »nemoci«. Jeho žárlivost probíhá sice od začátku do konce ve své »klasické paranoidní formě (...) nezviklatelného přesvědčení, které se snaží samo ospravedlnit těmi nejextrémnějšími formami uvažování«,³² ale zatímco zpočátku se Mach vyžívá sháněním důkazů pro svou žárlivost, doplňuje postupně toto registrátorství stále rozhodnějším odhodláním osvobodit se od této žárlivosti (= od své ženy) bez ohledu na postoj své ženy³³ - v této souvislosti přestává interpretovat svou žárlivost jako strach ze ztráty milovaného člověka a z vlastního ponížení a vykládá ji nyní jako projev podvědomé touhy po svobodě.³⁴ V tomto tíhnutí ke stále extrémnějším formám bludné zkušenosti zpřítomní Machova žárlivost halucinačně to, čeho jí realita prostě nedopřává, totiž postavu soka, který svou existenci (kvaziexistenci) sejme z komisaře odpovědnost za nekorektní rozchod s Jarmilou. Přání zbavit se Jarmily se postupně přesouvá do Machova vědomí. Protože však jeho vědomí je stále blokováno strachem ze zjevné viny, může se jeho přání splnit jen »nevyzváno«: scénu osvobození musejí proto zorganizovat autonomní hlubiny Machova nevědomí.³⁵ Mach nezvratně věří v reálnou existenci svého neexistujícího soka (nerozumí jen tomu, jak se mohl jeho paradoxní záchrance objevit právě v nejpotřebnější chvíli), trpí tedy psychózou.³⁶ Zatímco jeho žena se nervově zhroutí, a ztrácí lásku, ztrácí se světu, komisař si naopak může konečně svět osvojit, jeho paranoidní duševní porucha »ani jasnost, ani řád a soudržnost intelektu« neporušuje.³⁷ Zbývá už jen dodat, že paranoidní žárlivost byla významným Freudovým tématem.³⁸

ŽN zajisté není ilustrací Freudových pouček, vztahy k dobové podobě psychoanalytické školy jsou však systémové, a tudíž evidentní.³⁹ Tyto vztahy nevyplňují ovšem celé významové pole románu, jsou naopak určeny za nositele významů vyšších. Řeklo se už, že ŽN byl další v řadě Olbrachtových próz volících za své téma mužskou ideologii lásky. ŽN však hladce zapadl - to, co nemohlo být zjevné v roce 1916, umožnilo vidět dovršené autorovo dílo - také do primárního usilování Olbrachtovy tvorby. Je-li dovoleno shrnout toto usilování do formulky, pak byl Olbracht autorem, který je vrcholně zaujat postavením společenských

vyděděnců (lidí na okraji společnosti), procesem, v němž si vybojuvávají lidskou důstojnost (což není totožné s osvobozením sociálními), a speciálně pak úlohou, kterou při jejich sebeosvobození hraje jejich světový názor. Olbrachtova epika je svou povahou figuralistická, jejím dominantním a konstantním typem je typus »zlého samotáře«, který proráží hranice dosavadní izolace a stvrzuje sám sobě své lidství radikálním, zlým činem, zničením člověka, jenž symbolizuje jeho nesvobodu. Pochybuje se někdy, zda také komisař Mach je skutečným zlým samotářem, neboť postrádá rysy deklasovanosti sociální, třídní. Je jím však i on, neboť i on se ze své samoty (trojnásob motivované!) rázně zachraňuje pro dělný svět lidí obětováním svého bližního (ba nejbližnějšího); nutkavou potřebou »rozvázati uzel«⁴⁰ a překročit »zачarovaný kruh«⁴¹ je Mach legitimním následníkem Frickovým z povídky Žak, který také potřeboval náhle přetnout »řetěz, jenž obtočil jej (a) spoutal«. Sebeosvobození směřující k plnému uplatnění ve společnosti nebylo Olbrachtovi hodnotou automaticky kladnou či neproblematickou. Ideologii, kterou komisař Mach motivoval své sebeosvobození, demaskoval Olbracht jazykem psychoanalytické školy. Toto demaskování obsahovalo řadu významů obecných. Jeden význam, a to primární, mířil proti panující tabuizaci (idealizaci, mysticizaci) lidské duše; učinit z tajemné substance údajně člověku propůjčené Bohem analyzovatelný předmět přírodní vědy (Th. Mann: »die seelische Naturwissenschaft, die den Namen Psychoanalyse trägt«⁴²) znamenalo otevření uzavřeného, revoluční čin namířený proti stávajícímu establishmentu a zejména jeho morálce. Druhý význam postihoval sociální determinovanost zábran a příkazů, jimiž vědomí překrývá pravé polnutky lidského konání. Je zřejmé, že vrstva vědomí, kterou ignoruje Machův noční i denní sen, je silně sycena jeho představami danými postavením vysokého byrokrata, resp. ideály jeho třídy; a je také jasné, že poplatnost konvencím vlastního okolí by zapuzené Jarmile ztížila eventuální obnovu vztahu. Třetí význam naopak vymezoval (omezoval) platnost sociálních faktorů pro život jedince, a to objevením složek, jimiž je člověk nevyhnutelně zavázán přírodě. Takto lze sotva mít za to, že Olbracht odvozoval Machův způsob lásky od soukromovlastnické povahy soudobé společenské struktury a že tohoto způsobu využil ke kritice kapitalismu; okolností, že muž chce (sexuálně) vlastnit ženu a že je zároveň ženou (sexuálně) vlastněn, spíš nadhazoval otázky po vztahu přírody (vývoje) a historie,

po možnostech sociabilizace libida atd. V rovině literatury byla uvedeným významem problematizována hranice striktně zaváděná mezi literaturou sociální a ne-sociální. V ŽN Olbracht modifikoval díky zmíněnému objevu své dosavadní pojetí polarity muže a ženy, v němž podle dobové (secesní) konvence ztotožňoval ženu s přírodou (pudem, živlem, životem) a muže s intelektem (vůlí, organizací, prací). I nadále (např. v knihách Anna proletářka, Nikola Šuhaj loupežník, Golet v údolí) sice užíval dosavadního rozestavení (muž s nadosobním posláním - vyslanec historie, žena jako uchovávatelka života - vyslankyně přírody), ale nyní i v muži objevoval pod civilizační slupkou pudovou bytost, naučil se své muže svlékat (ženské postavy nesvlékal Olbracht nikdy: vždyť - jsouce přírodou - byly nahé). Čtvrtý význam překvapivě odhaloval možné narcisovské kořeny činnosti navenek zcela altruistní a vrhal tím nové světlo např. na motivaci i podstatu politického vůdcovství, fenoménu, který ve Vídni (jako potom v Praze) poznal Olbracht hodně zblízka: komisař Mach totiž svou potřebu bezmezně ovládat v podstatě pouze přenesl výlučně na pole organizování společnosti («vede . . . , nutí . . . , radí, poučuje, rozkazuje»).⁴³ Zde se nadhazuje možná recepce Adlerovy psychologie, která - ve Vídni v téže době, tedy rovněž před Olbrachtovým výma očima - zdroj jedincových konfliktů vysvětlovala z jeho touhy po uplatnění, po prosazení vlastního »ideálu hrdiny«.⁴⁴ Pátý význam nadhazoval velké otázky omezenosti, rozpornosti a iluzivnosti sebeosvobozovacího procesu člověka a nepřimo i lidstva. Osvobození jednoho placené zničením druhého, seberozdávající se láska k lidem uskutečňovaná za cenu okleštění celistvého člověka, suverénní záměrnost přehližející objektivně platná omezení, to všecko jsou v autorově perspektivě problematické nástroje k získání svobody. Že jediné všestranná a absolutní desiluzivnost dovoluje »pravdě«, tj. ideologii osvobozovacího procesu, aby nebyla popřením, nýbrž rozvinutím humanitas, není jistě nejzanedbatelnějším momentem Olbrachtova románu, jenž ve vývoji české psychologické prózy začal novou kapitolu.

POZNÁMKY

- 1/ F. X. Šalda: Dnešní stav krásné prózy české, in: Šaldův zápisník 3, 1930/31, str. 157.

- 2/ O. Fischer: Sen a přání, in: Národní listy, 26. 7. 1907.
 3/ O. Fischer: Otázky literární psychologie, Praha 1917; Psychoanalýza a literatura, in: Tvorba 1, 1926, str. 75n. (potom in: Duše a slovo, 1929).
 4/ O. Fischer: Dva české romány, in: Plán 1, 1929/30, str. 412n.
 5/ O. Fischer: Problém dvojníka v literatuře, in: Naše doba 25, 1917/18, str. 283n., 357 n. (potom in: Duše a slovo, 1929).
 6/ Tak i v doslovu O. Mohyly k 9. vydání ŽN (Praha 1973, Spisy I. Olbrachta, sv. 3).
 7/ Např. M. Brousek in: Der Poetismus (C. Hauser Verlag, 1975), a to v části nazvané »Bausteine zu einem Kurzlexikon der modernen tschechischen Literatur«, v hesle Olbracht ŽN opomíjí. - I když poválečná česká literární historie o možném vlivu psychoanalýzy na ŽN uvažovala (M. Nosek: I. Olbracht ve vývoji české předválečné prózy, in: Česká literatura 8, 1960, str. 75n.) nebo jej dokládala (autor tohoto příspěvku v předmluvě k 8. vydání ŽN, Praha 1963), neprovedla jeho důslednější analýzu. Pro posledního Olbrachtova monografistu (V. Hnízdo: I. Olbracht, Praha 1977) leží takový přístup v rovině »správných postřehů«, ve svých vlastních výkladech je však vůči tomuto fenoménu bezradný.
 8/ Poprvé tento dopis (z r. 1929) citoval R. Havel v doslovu k 7. vyd. ŽN (Praha 1959).
 9/ Přednášku proslovil Olbracht v Ostravě 23. 11. 1930. Uvedený pasus je zde otištěn vůbec poprvé, a to laskavostí R. Havla; jiný úryvek z téže přednášky publikoval M. Nosek in: I. Olbracht: O umění a společnosti, Praha 1958 (str. 63n.).
 10/ M. Holas: U I. Olbrachta, in: Rozpravy Aventina 4, 1928/29, č. 39—40, str. In.
 11/ M. Hýsek in: Ročenka Vídeňské matice za rok 1913. J. S. Macharovi (Wien 1914).
 12/ Navržená datace se opírá o hypotézu, že při vzniku ŽN hrály značnou roli sublimované události autorova intimního života. O nich podává jedinou dostupnou mi zprávu J. Doležal-Pojezdny, žurnalista a překladatel žijící ve Vídni 1904—1918, a to v nepublikovaném příspěvku Vídeňská léta s Kamilem Zemanem a Helenou Malířovou: »Ale (Malířová) projevovala stále větší a větší zájem o Zemana, který tehdy, jak jsem věřil, žil v V. okrese Wieden s jednou židovskou zpěvačkou, Soňou Steinovou, jako muž a žena. Ale brzy po návštěvě Malířové jsem slyšel, že Soňa náhle dostala výpověď a její místo brzy zaujala Helenka Malířová.« Také tento rukopis mi laskavě zapůjčil R. Havel.
 13/ Autorovo věnování v exempláři věnovaném Doležalovi-Pojezdnému je datováno 5. 12. 1915.
 14/ Srov. S. Freud: O sobě i psychoanalýze (Praha 1936), T. Pardedl: Problémy psychoanalytického hnutí (Bratislava 1972).
 15/ St. Zweig: Die Welt von Gestern (Fischer Taschenbuch Verlag 1973, str. 301).
 16/ Jména obou manželů (Karel Mach, Jarmila) jsou jasnou narážkou na žárlivce v české literární historii proslulého, Karla Hynka Máchu, resp. na hrdinku jeho Máje, jejíhož svědce protagonista básně ze žárlivosti zavraždí. Také

- poslední slova ŽN («Jarmilo, zašeptal») zřetelně korespondují s posledním veršem I. a 4. zpěvu »Máje«; tato korespondence zdá se být výmluvnou indicií pro psychoanalytickou kritiku ŽN.
- 17/ Dvě kapitoly románu, Hra na pohádku, obě in: Zvon 6, 1905/06; Lásky, in: Rudé květy 8, 1908/09, pak pod titulem Věčné srdce in: Bejvávalo, 1927; Žak, in: Zvon 9, 1908/09, pak in: O zlých samotářích, 1913, zde už s titulem Bratr Žak.
- 18/ »Kdo jest tato žena, s níž žije již dvě léta pod jedinou střechou? - Ano! To jest to právě, že toho neví! - Jest dobrá, či jenom hodná? Jest věrná, či jen oddaná? Miluje, či jest jenom něžná? - Ano! To jest to právě, že toho neví! - A nikdy toho nevěděl. A ona sama toho o sobě také neví a to jest ze všeho nejhorší.« (ŽN 24 — všechny odkazy jsou na I. vydání, Praha, Fr. Borový 1916.) »Miluje ji? Ano, snad ji miluje, snad ji velice miluje, ale rád ji nemá. Neboť jak možno mít rád někoho, koho vůbec neznáme, kdo jest snad naším přítelem, ale možná i největším nepřítelem, někoho, koho třeba věčně střežiti, stále pozorovati, lsti a násilím z něho dobývati odpovědi na otázky, které i jemu samotnému jsou nezodpověditelné!« (ŽN 26)
- 19/ »A snad také proto, že jsem zbabělý a bojím se o tebe, poněvadž nemám jiného člověka na světě ...« (ŽN 32)
- 20/ »Byla si příliš vědoma, že noc patří jí. A s prvním shovívavým pohazením ženiných paží - což při těžkém postavení Jarmilně mohl býti přísný k jejím lžem? - cítil desateronásobně celé nevolnictví vůči ní a cítil, co životní síly a hrůzy bude stát probojovat se. Byla krásná. Vlahou hebkost jejího těla vnímal hmatem zmnohonásobeným a tvary jejích nohou a prsou, dotek jejích vlasů jej denně naplňovaly novou bolestnou rozkoší a její vůně jej vydražďovala v bezmoc. „Jarmilo!“ sténal, zuby zatínal do rtů a veškerá síla jeho života vcházel do hrotů prstů, jimiž viděl, a vždy nově viděl, úžas její krásy, do prstů, jež horečně sbíraly polibky z bradavek jejích nader, dávaly se laskati vlasy jejího těla a chtivě v sebe sály její vonné teplo.« (ŽN 95—96) »Ano, znal, věděl, a přece si bral vždy nově tuto ženu, která nepatřila jemu, která ho klamala a obelhávala, bral si ji, poněvadž musil, musil, poněvadž ji miloval, poněvadž se nedovedl oprostít, poněvadž byl slabý, poněvadž byl podlý, poněvadž byl umírající.« (ŽN 96—97)
- 21/ »Najdu si radost života a dám mu účel. Najdu, ubezpečuji tě. Ale to jen bez tebe mohu. S tebou nic, neboť jsi-li mi po boku, jsi jedinou mojí myšlenkou, mučivou a krutou. . .« (ŽN 41) »Ale pochopte, že jsou muži, kteří chtějí ovládnouti svět; kteří chtějí nalézt nové přírodní zákony, jichž využití přinese veškerenstvu štěstí; že chtějí obrodit lidstvo; osvobodit svůj národ; svou třídu ...« (ŽN 153)
- 22/ ŽN 26.
- 23/ »Mnoho o ní později přemýšlel Karel Mach. Karel Mach, slavný novodvorský sedlák, známý hospodářský spisovatel a hledaný odborník v otázkách venkovské samosprávy, jediný slepec v úřadě obecního starosty v Čechách, organizátor zemědělských družstev a rádec celého kraje.« (ŽN 163)

- 24/ ŽN 13.
- 25/ »Ano. Tento soud skutečně byl. Ne ve snu, ale pravdivě se konal v ložnici penzionovaného komisaře Macha a v jeho duši.« (ŽN 105)
- 26/ ŽN 104.
- 27/ »Chtěl tato slova soudeci zařvatí v tvář, překonat jistotou svého pohledu zlou potměšilost těchto modrých očí ... ale řekl to kupodivu tiše.« (ŽN 105)
- 28/ Srov. R. Wolff: Versuch einer Systematik, in: Psychoanalytische Literaturkritik (ed. R. Wolff), W. Fink Verlag, München 1975, str. 414—452.
- 29/ ŽN 77.
- 30/ Srov. dopis Olbrachtova otce A. Staška z 19. 12. 1915: »Jen jedna věc. Mnozí z čtenářů jsou v nejistotě, zdali Machova žena v poslední kapitole někoho cizího měla v bytě, nebo ne. Každý ze čtenářů soudí jinak. Vím, že pro otázku, kterou jsi chtěl psychicky rozřešit, je věc lhostejná. Ale čtenář nemá být nikdy o žádné události v pochybnostech, pokud událost ta je v uměleckém díle líčena.« In: Z rodinné korespondence I. Olbrachta (ed. R. Havel, J. Olbrachtová), Praha 1966, str. 91.
- 31/ »Zdá se tedy, že i vy máte jakousi tuhu tohoto průvodního zjevu choroby.« (ŽN 158) »Jsem nemocný člověk, Jarmilko.« (ŽN 165) »Chrástí zámek v před-síni a otevírají se dveře. Aha, lékaři!« (ŽN 180) »Kdo tohle byl? Ještě jedenkrát lékaři?« (ŽN 184) »S lékařem nervových chorob jste se ještě neradil, pane komisaři Machu?« (ŽN 103)
- 32/ M. Foucault: Psychologie a duševní nemoc, Praha 1970, str. 32.
- 33/ »Dá svobodu sobě i jí, a není-li člověkem svobody ona, dá jí sobě. Měl nej-poctivější vůli vyvést ze lži tohoto spolužití oba, nechce-li Jarmila, není to jeho vina a jeho svědomí jest čisto.« (ŽN 129)
- 34/ »Nemyslíte, že žárlivost jest jen podvědomá touha po svobodě? Vzpírání se a poslední revolta mužné svobody proti žaláři a poutům lásky?« (ŽN 158)
- 35/ »A této z nejdůležitějších (situací) svého života netvořil, neočekával. Jak to tedy, že onen neznámý přišel právě včas, jako deus ex machina ve špatných komediích, aby za něho rozřal uzel, na nějž on sám sáhnouti se bál? To zůstalo Karlu Machovi provždy otázkou nerozřešenou.« (ŽN 164)
- 36/ »Do psychóz, jako poruch globální osobnosti, spadá (...) porucha kontroly vědomí i perspektivního uspořádání různých hledisek a narušení forem kritického smyslu (bludná víra u paranoie, kde interpretační systém anticipuje důkazy své správnosti a je nepřístupný jakékoli diskusi; paranoikova indifere-nce vůči zvlátnosti jeho bludné zkušenosti, která má pro něj hodnotu evidentní skutečnosti)« (M. Foucault, ibid., str. 11—12).
- 37/ M. Foucault, ibid, str. 28.
- 38/ »Paranoik pod vlivem bludu, současně pronásledovaný i pronásledující, odha-lující v nitru jiných své vlastní touhy a svou vlastní nenávisť, milující to, co chce zničit, ztotožňující se s tím, co nenávidí, je charakteristický především mechanismy projekce, introjekce a obrácení se proti sobě. Freud (Über einen autobiographisch beschriebenen Fall von Paranoia, Werke, sv. VIII) ukázal souhrn těchto procesů na př. paranoidní žárlivosti« (M. Foucault, ibid., str. 38).

- 39/ Při redakcích pozdějších vydání odstraňoval Olbracht mj. i formulace, které mu patrně zněly příliš dobově; tak škrtl např. následující odstavec: »Ovšem, komisař ví, že tu běží jen o experiment obraznosti, ale plně se v něj vžívá.« (ŽN 98). Vztahy mezi jednotlivými redakcemi ŽN analyzoval O. Králík: Rozbor textových změn v Olbrachtově Žaláři nejtemnějším, in: Slovo a slovesnost 3, 1937, str. 199—211.
- 40/ ŽN 130.
- 41/ ŽN 163.
- 42/ Th. Mann: Freud und die Zukunft. Vortrag gehalten in Wien am 8. Mai 1936 zur Feier von Sigmund Freuds 80. Geburtstag.
- 43/ ŽN 134.
- 44/ Pomyslíme-li na to, že se Olbracht pohyboval ve Vídni v socialistických kruzích, pak snad nebude v této souvislosti zbytečné připomenout to, co o Adlerovi napsal Freudův životopisec E. Jones: »... většina Adlerových stoupenců jako také on sám byli horliví socialisté. Adlerova žena, Ruska, byla úzce spřátelená s vedoucími ruskými revolucionáři; Trockij, Jaffe patřili k jejím stálým návštěvníkům« (cit. podle uvedené knihy T. Pardela, str. 34).
- 45/ 1. verze 1973; její revize 1981.

[Jiří Opelík]

SATIRICKÝ OHLAS ŠRÁMKOVA DRAMATICKÉHO DEBUTU

PRVNÍ ŠRÁMKŮV DRAMATICKÝ POKUS, AKTOVKA Červen, vznikl pravděpodobně v roce 1901 a byl poprvé proveden 28. května 1905 na Věstudentské slavnosti, která vyvrcholila demonstrací, dramaticky zakončenou zásahem policie. Šrámek, který se této demonstrace zúčastnil (šel v jejím čele a byl jedním z těch, kteří nesli anarchistický prapor), byl za potyčku s policisty (spílal jim »Zhyň tyrane, zhyň pse!«) odsouzen k šesti dnům policejního vězení. Byl to jeho první konflikt se státní mocí, po němž následovaly další. Tuto dramatickou epizodu z jeho života šrámkovská literatura bohatě zpracovala - např. Miloslava Hrdličková-Šrámková se jí dotkla v knize V boj! (1953), zachytil ji ve svých monografiích František Buriánek, některé dokumenty k ní se vztahující (zejména policejní protokoly) najde čtenář v životopisném dodatku k výboru Curriculum vitae (1983). Text aktovky vyšel poprvé - s Mahenovým Koncem dona Juana a aktovkou J. E. Čeňka Na cestě - jako 23. svazek divadelní knihovny Máj brzy po úspěšné premiéře.

I když jde o dílo čtyřia dvacetiletého autora, má Červen všechny rysy charakteristické pro Šrámkův dramatický rukopis, jak ho známe z jeho pozdějších slavných děl, jako bylo Léto, Měsíc nad řekou či další. Je minimálně dějový a dramatická akce se soustřeďuje k postižení klíčového okamžiku citového života hrdinky, okamžiku erotického probuzení. Nepostihuje jeho vnější podobu, nýbrž podobu niternou, dějem jakoby maskovanou. Autor vkládá podstatnou část svého sdělení do podtextu hry, předpisuje herecům v rozsáhlých poznámkách gesta, mimiku, významově zatěžuje pauzy. Na scéně se jakoby dějí dva příběhy: první líčí všední scénu z rodinného života: konverzaci při večeři, odchod matky se synem do divadla. Během příprav je navštíví synuv přítel.

SATIRICKÝ OHLAS
ŠRÁMKOVA DRAMATICKÉHO DEBUTU

39/ Při redakcích pozdějších vydání odstránil Olbracht mj. i formulace, které mu patrně zněly příliš dobově; tak škrtnl např. následující odstavec: »Ovšem, komisař ví, že tu běží jen o experiment obraznosti, ale plně se v něj vžívá.« (ŽN 98). Vztahy mezi jednotlivými redakcemi ŽN analyzoval O. Králík: Rozbor textových změn v Olbrachtově Žaláři nejtemnějším, in: Slovo a slovesnost 3, 1937, str. 199—211.

40/ ŽN 130.

41/ ŽN 163.

42/ Th. Mann: Freud und die Zukunft. Vortrag gehalten in Wien am 8. Mai 1936 zur Feier von Sigmund Freuds 80. Geburtstag.

43/ ŽN 134.

44/ Pomyslíme-li na to, že se Olbracht pohyboval ve Vídni v socialistických kruzích, pak snad nebude v této souvislosti zbytečné připomenout to, co o Adlerovi napsal Freudův životopisec E. Jones: »... většina Adlerových stoupenců jako také on sám byli horliví socialisté. Adlerova žena, Ruska, byla úzce spřátelená s vedoucími ruskými revolučními; Trockij, Jaffe patřili k jejím stálým návštěvníkům« (cit. podle uvedené knihy T. Pardela, str. 34).

45/ 1. verze 1973; její revize 1981.

[Jiří Opelík]

PRVNÍ ŠRÁMKŮV DRAMATICKÝ POKUS, AKTOVKA Červen, vznikl pravděpodobně v roce 1901 a byl poprvé proveden 28. května 1905 na Věstudentské slavnosti, která vyvrcholila demonstrací, dramaticky zakončenou zásahem policie. Šrámek, který se této demonstrace zúčastnil (šel v jejím čele a byl jedním z těch, kteří nesli anarhistický prapor), byl za potyčku s policisty (spílal jim »Zhyň tyrane, zhyň pse!«) odsouzen k šesti dnům policejního vězení. Byl to jeho první konflikt se státní mocí, po němž následovaly další. Tuto dramatickou epizodu z jeho života Šrámkovská literatura bohatě zpracovala - např. Miloslava Hrdličková-Šrámková se jí dotkla v knize V boj! (1953), zachytil ji ve svých monografiích František Buriánek, některé dokumenty k ní se vztahující (zejména policejní protokoly) najde čtenář v životopisném dodatku k výboru Curriculum vitae (1983). Text aktovky vyšel poprvé - s Mahenovým Koncem dona Juana a aktovkou J. E. Čenka Na cestě - jako 23. svazek divadelní knihovny Máj brzy po úspěšné premiéře.

I když jde o dílo čtyřiařicetiletého autora, má Červen všechny rysy charakteristické pro Šrámkův dramatický rukopis, jak ho známe z jeho pozdějších slavných děl, jako bylo Léto, Měsíc nad řekou či další. Je minimálně dějová a dramatická akce se soustřeďuje k postužení klíčového okamžiku citového života hrdinky, okamžiku erotického probuzení. Nepostihuje jeho vnější podobu, nýbrž podobu niternou, dějem jakoby maskovanou. Autor vkládá podstatnou část svého sdělení do podtextu hry, předpisuje hercům v rozsáhlých poznámkách gesta, mimiku, významově zatěžuje pauzy. Na scéně se jakoby dějí dva příběhy: první líčí všední scénu z rodinného života: konverzaci při večeři, odchod matky se synem do divadla. Během příprav je navštíví synuv přítel.